

Andrejs Plakansi rikkalik teaduslik pärand

KERSTI LUST, MARK GORTFELDER

Tunamullu meie seast lahkunud läti juurtega Ameerika ajaloolane Andrejs Plakans (31. XII 1940 – 4. VII 2024) oli üks rahvusvaheliselt tuntumaid Läti sotsiaalajaloo spetsialiste. Eesti lugeja teab paremini tema Läti ja Balti ajaloo käsiraamatuid, kuid Plakansi teadusliku pärandi tähtsus ulatub kaugele üle Läti ajaloo piiride.

Plakans sündis Riias, kus isa töötas ametnikuna ja ema enne abiellumist kooliõpetajana. 1944. aasta juunis lahkus pere Gdański kaudu Saksamaa poolt okupeeritud Libereci. Sõjajärgsel Saksamaal elati Ameerika okupatsioonitsooni põgenikelaagrites, enne kui 1951. aastal siirduti ookeani taha.

Sõjaaegsetest üleelamistest tärpanud ajaloohuvi tulevases teadlases aastatega aina süvenes.¹ 1963. aastal omandas Plakans bakalaureusekraadi ajaloo ja politoloogial alal Franklin & Marshall College'is. Magistri- ja doktoriõpingud ajaloo erialal Harvardi ülikoolis päädisid 1969. aastal doktorikraadiga lätlaste rahvuslikku ärkamist käsitleva uurimuse „The National Awakening in Latvia, 1850–1900“ eest. See ei ilmunud trükkis raamatuna, kuid järgnevatel aastatel avaldas ta mitu artiklit ja peatükki,² mis põhinesid osaliselt väitekirja jaoks kogutud materjalil ning käsitlesid läti rahvusliku liikumise ajalugu esmakordselt moderniseerumisprotsessi võtmes. Suurem osa Plakansi akadeemilisest karjäärast möödus Iowa ülikoolis (1975–2006), algul kaasprofessorina, hiljem professorina. Ka pärast emeriteerumist üllitas ta ridamisi raamatuid nii ainu- kui ka kaasautorina. Ta oli Balti uuringute edendamise ühingu (*Association for the Advancement of Baltic Studies*; AABS) üks asutajaid (1968) ja president (1988–1990). 2017. aastal pärjati ta Läti Kolme Tähe IV järgu ordeniga panuse eest Läti ajaloo ja kultuuri arendamisse.

Plakansi publikatsioonid hõlmavad nelja peamist teemade ringi: läti talurahva perekonnaajalugu 18. ja 19. sajandil, Läti ja Balti ajaloo lühiülevaated,³ Läti ajaloo

Kersti Lust, PhD, vanemteadur, Tallinna Ülikooli Eesti demograafia keskus, Uus-Sadama 5, 10120 Tallinn, klust@tlu.ee

Mark Gortfelder, PhD, teadur, Tallinna Ülikooli Eesti demograafia keskus, Uus-Sadama 5, 10120 Tallinn, mark.gortfelder@tlu.ee

¹ V. Zelče. Andrejs Plakans 1940.31.XII–2024.4.VII. – *Letonica* 2024, 55, lk 183.

² A. Plakans. Modernization and the Latvians in Nineteenth-Century Baltikum. – *Baltic History*. Ed. by A. Ziedonis, Jr., W. L. Winter, M. Valgemäe. Columbus (Ohio), 1974, lk 123–134; Peasants, Intellectuals, and Nationalism in the Russian Baltic Provinces, 1820–90. – *The Journal of Modern History* 1974, 3, lk 445–475; The Latvians. – *Russification in the Baltic Provinces and Finland, 1855–1914*. Ed. by E. C. Thaden et al. Princeton: Princeton University Press, 1981, lk 207–286.

³ A. Plakans. *The Latvians: A Short History*. Hoover Institution Press, 1995; *A Concise History of the Baltic States*; Cambridge: Cambridge University Press, 2011.

historiograafia⁴ ja välislätlaste ajalugu. Igaühes neist jättis ta maha märkimisväärse teadusliku pärandi, kuid tõeline rahvusvaheline läbilööök saabus perekonna- ja sugulussuhete uurijana. Ajal, mil perekonnaajalugu Lääne-Euroopas õilmitses, seisis Plakans hea selle eest, et mandri idaosa ei jääks kõrvale. Edust annavad tunnistust artiklid juhtivatest ajakirjades ja peatükid esinduslikes kogumikes,⁵ kogumike koostamine⁶ ning töö mõlema peamise perekonnaajaloo ajakirja toimetajana. Esmalt tegutses ta „Journal of Family History“ juures (1986–1995) ning seejärel koos Tamara Hareveniga asutatud uue väljaande „The History of the Family“ juures nii kaas-toimetaja (1996–2002) kui ka toimetajana (2002–2005).

Perekonnaajaloolised tööd käsitlevad leibkonna ja perekonna koosseisu ja arengutsükleid, sugulussidemete rolli ning põlvkondadevahelisi sidemeid Läti alal 18.–19. sajandil üle-euroopalises kontekstis, kusjuures tema uurimistulemusi laiendati sageli Ida-Euroopale üldiselt. Plakans analüüsis abiellumus- ja leibkonnamustrite seoseid ühiskondlik-majanduslike ning kultuuriliste arengutega, näidates mõisamajanduse mõju perekonnamustreile⁷ ning nende mustrite teisenemist moderniseerumise käigus.⁸ Tollase kanoniseeritud arusaama kohaselt lahknesid Euroopa ida- ja lääneosa leibkondade kujunemine ja struktuur kardinaalselt, kuid Plakans oli üks esimesi, kes tõi esile piirkondlikke ja kihierinevusi.⁹

⁴ East and Central European History Writing in Exile 1939–1989. Ed. by M. Zadencka, A. Plakans, A. Lavaty. Leiden/Boston: Brill/Rodopi, 2015.

⁵ Kvantitatiivset analüüsi nõudnud uurimused valmisid sageli koostöös Ameerika ajaloolase Charles Wetherelliga. Nt A. Plakans, C. Wetherell. The Kinship Domain in an East European Peasant Community: Pinkenhof, 1833–1850. – American Historical Review 1988, 93, lk 359–386; Social Networks, Kinship, and Community in Eastern Europe. – The Journal of Interdisciplinary History 1994, 24, lk 639–663; Fertility and Culture in Eastern Europe: A Case Study of Riga, Latvia, 1867–1881. – European Journal of Population 1997, 13, lk 243–268; Intergenerational Transfers of Headships over the Life Course in an Eastern European Peasant Community, 1782–1850. – The History of the Family 1998, 3, lk 333–349; The Death of the Father in the Complex Households of Eastern European Serf Societies. A Baltic Case Study. – When Dad Died. Individuals and Families Coping with Family Stress in Past Societies. Ed. by R. Derosas, M. Oris. Bern: P. Lang, 2002, lk 195–219.

⁶ Family History at the Crossroads. Ed. by T. Hareven, A. Plakans. 1st ed Princeton University Press, 1987, 2 ed. 2017.

⁷ A. Plakans. Seigneurial Authority and Peasant Family Life: The Baltic Area in the Eighteenth Century. – Journal of Interdisciplinary History 1975, 5, lk 629–654; The familial Contexts of Early Childhood in Baltic Serf Society. – Family Forms in Historic Europe. Ed. by R. Wall, J. Robin. Cambridge: Cambridge University Press, 1983, lk 167–206; A. Plakans, C. Wetherell. Family and Economy in an Early Nineteenth-Century Baltic Serf Estate. – Continuity & Change 1992, 7, lk 199–223.

⁸ A. Plakans. Agrarian Reform in the Family in Eastern Europe. – Family Life in the Long Nineteenth Century 1789–1913. The History of the European Family, Vol. 1. Ed. by D. I. Kertzer, M. Barbagli. New Haven and London: Yale University Press, 2002, lk 73–108; A. Plakans, C. Wetherell. The Hajnal line and Eastern Europe. – Marriage and the Family in Eurasia. Perspectives on the Hajnal hypothesis. Ed. by T. Engelen, A. P. Wolf. Amsterdam: Aksant, 2005, lk 105–126.

⁹ A. Plakans. Peasant Families East and West: A Comment on Lutz K. Berkner's Rural Family Organization in Europe. – Peasant Studies Newsletter 1973, 2, lk 11–16; A. Plakans. Seigneurial Authority.

Huvi sugulussuhete rolli vastu viis Plakansi kokkupuutesse antropoloogiaga, kus see teema oli traditsiooniliselt keskne. Tema otsingud haakusid ajalooteaduse laiemate suundumustega 1970. aastatel ja 1980. aastate algul, mil sotsiaalteaduslikud meetodid olid oma populaarsuse tipul.¹⁰ Plakans õppis antropoloogiat Massachusettsi ülikoolis 1972–1974, ent tema teaduslikud ponnistused sotsiaalajaloo lähendamisel antropoloogiale ei kujunenud kuigi edukaks.¹¹ Plakans ei jaganud üldlevinud seisukohta, mille järgi alates 16. sajandist kahanes leibkonnaväliste sugulaste roll perede ja üksikisikute igapäevaelus märgatavalt, kuid ta kartis, et ajalooallikad ei võimalda seda teemat süvitsi uurida. Uued suunad sotsiaal- ja kultuuri ajaloos on sageli tuginenud erakordsetele arhiivileidudele, ent külma sõja tingimustes puudus Plakansil püsiv ligipääs Läti arhiividele ja folkloorsele ainestikule, mis oleksid võimaldanud tal oma ideedele allikalist katet otsida. Nii tuli tal piirduda kitsa allikate ringiga, eeskätt hinge- ja rahvaloendustega. 1997. aastal avaldas tema

Revisionsliste

Nach der letzten Revision
war der Bestand:

10. Weigel-Gymn.	
Winkel Adam	25
Pinup Michel	30
Pinup Michel	30
Pinup Pierre	15
Winkel Adam Pinup	4
Pinup Adam	abhängig von No. 5
Pinup Andrein	abhängig von No. 11
11. Pottasch-Bauhin	
Winkel Jahn	28
Winkel Peter	6
" Peter	3
" Andrein	14
Pinup George	25
Pinup Josef	18
Pinup Marting	14
Pinup Josef	abhängig von No. 10
Winkel Peter Georges	abhängig von No. 10
Pinup Michel	abhängig von No. 10
Pinup Pierre	abhängig von No. 10
Pinup Adam	abhängig von No. 10
Winkel Jahn	abhängig von No. 28
Latus	

Fragment Kuramaal asunud Gritzgalni mõisa 1811. aasta hingerevisjonist. Hingerevisjonide protokollid olid Andrejs Plakansi põhilisi allikmaterjale.

Läti Rahvusarhiiv

¹⁰ S. Ruggles. The History of Quantification in History: The JIH as a Case Study. – Journal of Interdisciplinary History 2019, 3, lk 363–381.

¹¹ A. Plakans. Kinship in the Past: An Anthropology of European Family Life, 1500–1900. New York: Basil Blackwell, 1984.

põlvkonnakaaslane David Sabeen (sünd 1939) mahuka raamatu Neckarhauseni külast Edela-Saksamaal,¹² mis tõestas, et rikkaliku arhiivimaterjali olemasolu korral õnnestub ka ajaloolastel sugulussuhete tähendust põhjalikult valgustada. Mitmed hilisemad uurimused kinnitasid samuti sugulussidemete olulisust neis kihtides, kes omasid vara,¹³ kuid jätsid lahtiseks küsimuse pärisorjuslikest ühiskondadest, kus talupojad olid ise mõisnike omandis.

Elu lõpu poole keskendus Plakans Läti pagulasajaloole; selle töö kulminatsiooniks sai 2021. aastal ilmunud mahukas monograafia „Törksad pagulased“, mida ta nimetas pagulaste kollektiivseks biograafiaks.¹⁴ Nii nagu väliseestlased, jätsid ka läti põgenikud ja nende järeltulijad endast maha muljetavaldava hulga aja-, ilukirjanduslikku, mälestus- ja teaduskirjandust, mille sünteesimine on erakordselt keerukas. Plakans käsitleb pagulaste loo kõiki olulisemaid tahke alates põgenemisotsusest kuni taasiseseisvunud Läti diasporaapoliitika kujunemiseni 21. sajandil. Keskset tähelepanu leiavad pagulaste sotsiaal-majanduslik kohanemine ja tema põlvkonna ning eksiilis sündinute vaatenurgast sageli ka majanduslik edulugu, kuid veelgi rohkem rõhutab ta kultuurilise assimileerumise protsesse. Plakansil jagub mõistmist nii vanema põlvkonna suhtes, kes püüdis lätlusest visalt kinni hoida, kui ka nende suhtes, kellel killustatus tuhandetesse väikestesse kogukondadesse tegi läti identiteedi esikohale seadmise objektiivselt keeruliseks. Siirdeühiskonda sulandumise kirjeldamisel toetub ta üksikute haritlaste kvalitatiivsetele ja sageli ka omavahel vastukäivatele hinnangutele. Kuna pagulaste ja nende järeltulijate arvu ning teiste põhinäitajate kohta täpne statistika puudub, oli tal raske kvantitatiivselt hinnata ka muid protsesse, nagu ta ise korduvalt rõhutab.

Kummastavalt vähesed Plakansi tööd on tõlgitud läti keelde ja väljaspool akadeemilisi ringkondi on ta looming lugejaile vähe tuntud. Eesti ja läti talurahva ajaloo sarnasus 18.–20. sajandi alguses ning paralleelid mitmetes teistes arengutes muudavad kogu tema eripalgelise loomingu, mida iseloomustavad suur üldistusvõime ja tugev kontekstualiseerimisoskus, oluliseks toetuspunktiks ka Eesti ajaloo mõestamisel. Tema rikkalik pärand sisaldab materjali nii sotsiaalajaloolastele kui ka laiemale perekonnaajaloo huviliste ringile.

¹² D. W. Sabeen. *Kinship in Neckarhausen 1700–1870*. New York: Cambridge University Press, 1997; D. W. Sabeen. *Property, Production, and Family in Neckarhausen, 1700–1870*. New York: Cambridge University Press, 1990. Vt Plakansi retsensiooni ajakirjas *Journal of Interdisciplinary History* 1999, 30, lk 126–127.

¹³ Need näitasid, et sugulussidemete roll ei kahanenud, mõjutades abikaasa valikut, rännet, poliitilisi püüdlusi ja ettevõtlust. Küll aga hakkasid 19. sajandil isaliinis suguluse asemel tähtsustuma horisontaalsed sidemed: *Kinship in Europe: Approaches to Long-term Development (1300–1900)*. Ed. by D. W. Sabeen, S. Teuscher, J. Mathieu. Oxford, New York: Berghahn Books, 2007. Briti sotsiaalanthropoloogidele toetudes pidas aga Plakans sugulust eraldiseisvaks ja oma sisemisele reeglistikule alluvaks valdkonnaks.

¹⁴ A. Plakans. *The Reluctant Exiles: Latvians in the West after World War II*. Paderborn: Brill, 2021.